

De la Catalunya primitiva a la Catalunya medieval*

Discurs que havia d'ésser llegit el 1959
a la Festa Anual de l'Institut

PERE BOSCH I GIMPERA

Membre de la Secció Històrico-Arqueològica

El problema com s'han constituït els pobles segueix preocupant els historiadors. Sovint ells s'han interrogat sobre les arrels d'aquests abans d'aparèixer amb les característiques que avui ens són conegudes i de començar a deixar memòria de llurs fets. Si, entre nosaltres, l'eminent i dilecte amic i company Ferran Soldevila, en la seva magistral *Historia de España*, renuncia a endinsar-se en la Prehistòria, en canvi, no deixa de partir de l'estat de coses indígena preromà que n'és el resultat en el qual veiem créixer pobles a Catalunya i a tot Espanya que els romans dominen i transformen i que reapareixen en certes regions peninsulars a l'època visigòtica, prefiguració de l'Espanya de tots els temps, la tradició arriba a vegades molt endins de l'edat mitjana.

Nosaltres¹ hem intentat sovint d'esbrinar el procés de formació dels pobles que els romans trobaren en possessionar-se de la Península, i hem

* Inèdit. S'havia de llegir a la Festa que impedí la policia.

1. *Etnologia de la península Ibèrica*, Barcelona, 1932; *El poblamiento y la formación de los pueblos de España*, Mèxic, 1945; *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya: Discurs de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 1922; «Els factors ètnics en la formació de Catalunya», *Revista de Catalunya*, núm. 99-101, Mèxic, 1943, pàg. 16-41.

plantejat àdhuc la qüestió de la seva continuació sota la romanització i l'arabització² i hem cregut que només a través d'aquesta continuïtat queden explicades moltes particularitats de la història medieval, especialment l'aparició no sols dels nuclis reconqueridors sinó també de moltes varietats de l'Espanya musulmana abans i després de la descomposició del Califat.

D'altres historiadors, en una forma o altra, s'han preocupat del mateix problema i han cercat les arrels hispàniques en temps molt anteriors a l'edat mitjana. Lluís Pericot³ ha anomenat Espanya «feix d'arrels», i segueix aquestes arrels també, creient que en totes elles tenim algun ascendent. Mendes Corrêa⁴ escrivia el seu llibre *Raíces de Portugal* cercant-les igualment en la prehistòria. Darrerament el problema ha estat novament plantejat des de diferents punts de vista i ha donat lloc a controvèrsies. Sánchez Alborno⁵ —que ja s'havia plantejat fa temps el problema en relació amb les tribus indígenes, sota el reialme d'Astúries i Lleó—, en discutir la tesi d'Américo Castro⁶ —el qual solament a partir de la conquesta musulmana veu la formació d'Espanya— la troba ja a l'època romana i cerca les arrels en els pobles anteriors —si bé creu que la romanització els esborra gairebé, i insisteix en les característiques comunes hispàniques. En la formació de Castella troba la barreja de bascons, vàrduls, càntabres, berons i autrigons, i a Catalunya observa —com havíem observat nosaltres— que la coincidència dels comtats en què es dividiren les terres ocupades pels exèrcits carolingis amb els vells *pagi* cismontans, solars de les velles tribus, sembla confirmar la perduració dels quadres racials primitius d'aquest racó de la Tarraconense i la perduració del substrat humà anterior a la invasió musulmana. Anselmo Carretero⁷ fa també intervenir els pobles preromans en la formació de Castella, i veu àdhuc en institucions característiques castellanes, arrels celtibèriques. Així mateix Rafael Altamira⁸ —en una recensió d'un llibre nostre— reconeixia la perduració de l'Espanya indígena sota la romanització.

Les explicacions racistes de la Història han pertorbat la discussió objectiva del que són els pobles. També ho han fet els prejudicis nacionalistes. Partint, però, d'un punt convencional en la formació d'un poble, hom creu que ja ha cristal·litzat la seva personalitat defi-

2. *El poblamiento: De la España primitiva a la España medieval: Homenaje a Menéndez Pidal*, II, Madrid, 1951, pàg. 533-549.

3. *Las raíces de España*, Madrid, 1952.

4. A. A. MENDES CORRÊA, *Raíces de Portugal*, Lisboa, 1924, 2a ed. de la revista *Occidente*.

5. C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *España, un enigma histórico*, Buenos Aires, 1956; *Divisiones tribales y administrativas del solar del reino de Asturias en la época romana*, Madrid, 1929.

6. A. CASTRO, *La realidad histórica de España*, Mèxic, 1954; refosa del llibre de 1948: *España en su historia*.

7. A. CARRETERO Y GIMÉNEZ, *La integración nacional de las Españas*, Mèxic, 1957; L. CARRETERO Y NIEVA i A. CARRETERO Y GIMÉNEZ, *Las nacionalidades españolas*, Mèxic, 1952.

8. R. ALTAMIRA, recensió de BOSCH I GIMPERA, «El poblamiento y la formación de los pueblos de España», *Cuadernos Americanos*, IV, núm. 6, Mèxic, novembre i desembre 1945, pàg. 186-192.

nitivament i renunciar a esbrinar el procés —sovint obscur i complicat— de la seva formació, crea una llacuna en el nostre coneixement que deixa els fets sense explicació. Certament, l'ambient en què hom viu —geogràfic, econòmic, cultural—, les relacions i les influències, l'acció de les personalitats o l'evolució dels temps contribueixen a fer, a modificar i a desfer els pobles. Però —igual que en els homes— no podem prescindir d'una herència i d'uns antecedents, que, si no ho expliquen tot, expliquen moltes coses i ajuden a comprendre'n d'altres que, últimament, restarien en el buit.

La formació del poble català és el fruit del sediment dels pobles primitius que coincidirien i es perpetuaren damunt el seu territori i que es creua amb invasions o penetracions ulteriors. Pobles, i no races. Bé que l'antropologia ens ajudi a explicar la formació de les varietats humanes i a comprovar la diversitat de les que han intervingut en la formació dels elements ètnics de la combinació del qual ha resultat el poble català, aquest és un resultat històric en el qual els factors més determinants no són probablement els racials. Si els elements adventicis alteraren a vegades la fesomia dels grups indígenes, els matisaren, incorporaren Catalunya a grans cultures alienes o hi aclimataren institucions, tot i deixant-hi un sediment i una marca profunds, el fons primitiu ètnic resorgeix i té sempre la força necessària per absorbir els elements forasters i per fondre'ls amb els propis —com succeí també a d'altres terres d'Espanya i fins d'Europa. D'aquest procés surt amb el temps la personalitat catalana, que es dibuixa ja a l'època carolíngia, i que, latent i amorfa, amb límits esborradissos, traspua sota les denominacions romana i visigòtica, així com als darrers temps preromans, a partir del segle IV abans de la nostra era: llavors tots els pobles primitius de Catalunya semblen haver-se ja fos o equiparat, tot i conservant llur estructura tribal que els segles de la romanització i del domini visigòtic —amb la unificació cultural i política i amb totes les transformacions que els acompanyaren— no reeixiren esborrar del tot, i que, reaparegueren en les divisions eclesiàstiques, en les divisions carolíngies i, després, en els comtats catalans.

Per arribar a aquesta realitat, una evolució de molts segles havia tingut lloc a les comarques catalanes que des dels primers dies foren un gresol on es fongueren elements tenaçment arrelats al sòl en funció de la complicada configuració geogràfica catalana. En algunes comarques, tancades gairebé per les serres, s'aïllaren grups humans que mantingueren tenaçment llurs característiques ètniques. Les comunicacions, fàcils des d'un punt de vista local, però difícils si hom cerca grans vies de penetració, tot i no destruir un cert isolament, establien grups i afinitats més marcats en uns pobles que en d'altres i les relacions i afinitats es continuaven amb terres més llunyanes d'Espanya o de França. L'aïllament fou sempre més gran a les terres de la muntanya de la Catalunya estricta, tant a les pirinenques com a les situades entre el Pirineu i la costa. La major facilitat de penetració des del sud-est d'Espanya al llarg de les planes valencianes i castellenques vers el sud del Principat i l'Urgell i l'Ebre dona a la Catalunya Nova un caràcter diferent i estableix relacions i afinitats amb les terres llewantines i aragoneses. El Camp de Tarragona, el Penedès i el Maresme, amb comunicacions natu-

als més fàcils amb el sud, amb l'Urgell, amb el Gironès i l'Empordà, els fan esdevenir un territori central per a tot Catalunya, clau de comunicacions i de l'agrupament entorn de Tarragona, primer i de Barcelona després. La relació de l'Empordà a través del Pertús amb el Rosselló, de la Cerdanya pel Coll de la Perxa amb el Conflent i pel de Puimorens amb l'Ariège fa gravitar aquelles terres ultrapirinenques en determinats moments entorn de Catalunya o estableixen llur relació amb el Llenguadoc i la Provença. Les rutes mediterrànies converteixen les Balears en una etapa, situades com estan entre el Principat i el País Valencià d'una part, i Sardenya de l'altra. Així es dona la base cultural d'una Catalunya que serà lloc d'intersecció de pobles i de cultures, orientada vers les terres espanyoles del sud i de l'oest, vers França i l'Europa occidental i, pel Mediterrani, vers Itàlia i més lluny. I aquesta base natural operarà des dels temps més remots de la prehistòria fins als més recents.

No té res d'estrany que des d'un bon principi trobem a Catalunya pobles i cultures que per la muntanya pirinenca mostren una continuïtat més o menys marcada amb els territoris bascs i cantàbrics d'Espanya o amb els occitans de França, així com que a través de les terres valencianes es dipositin al Principat sediments més movibles del sud-est de la Península i fins d'origen remotament africà. I, alhora, trobarem —sense transicions brusques i amb matisacions gairebé imperceptibles— persistències aïllades que, arrelant especialment al sud del Principat, s'infiltraran a les comarques veïnes i arribaran més o menys lluny segons les circumstàncies, o bé d'altres d'origen septentrional que es faran sentir a la Catalunya Vella i establiran lligams amb les terres occitanes.

Catalunya, com la resta de la Península, tenia població des dels primers temps del paleolític inferior, i a la seva fi és tocada pel musterià (Abric Romaní de Capellades, Cova Negra de Xàtiva). La mandíbula de Banyoles mostra llavors que en la població musteriana el tipus antropològic neandertaloide era present. El que restés d'aquella població o que més tard s'extingís o s'esborrés totalment va lligat amb problemes encara insolubles.

En el paleolític superior trobem les primeres arrels d'ètnies que comencen a dibuixar-se més clarament i que possiblement en llur perduració donen un primer element constitutiu de la població catalana ulterior. Diferents infiltracions de caçadors pertanyents al gran cercle de cultures anomenades amb més o menys propietat francocantàbriques es comproven a Catalunya, malgrat les llacunes del nostre coneixement d'aquells temps. Les importants troballes de la Cova del Parpalló de València permeten de suplir en certa manera el que més defectuosament podríem reconstituir per al Principat. Allí arribaren grups de caçadors amb utilatge de tipus gravetià sobretot —les fulles de dors rebaixat—, però també amb elements aurinyaciens, als quals en seguiren d'altres solutrians i magdalenians. Els elements gravetians —nom que amb raó prefereix Pericot⁹ al de perigordians, utilitzat generalment pels arqueòlegs francesos— semblen haver arrelat fortament i persistir al costat dels magdalenians i fins

9. L. PERICOT, *Las raíces de España*.

després en l'etapa final del paleolític superior en el qual el nostre col·lega anomena epigravetians. Per a ell aquesta població gravetiana i epigravetiana és la primera arrel important de la població prehistòrica a la Península. Però no era l'única. Cada dia veiem més clar que des de molt aviat, al temps del gravetià, arribaren avançades africanes que portaven els tipus de sagetes triangulars finament retocades, com les solutrianes europees, i que plantegen el problema de l'origen del solutrià. No és fàcil de decidir si aquest l'hem de considerar encara com una cultura originària del centre d'Europa —com vol la teoria tradicional— o bé si sortí d'Àfrica —com s'inclina a creure Pericot— o, encara, si es tracta d'una tècnica que es produí a la vegada en diferents llocs del món europeu i africà —com insinuen Breuil i Lantier. En tot cas, al temps del solutrià, al llevant peninsular, coincidiren i es barrejaren elements europeus i africans.

Al gravetià i el solutrià del Parpalló, l'art mobiliari té una florida important en les plaquetes amb dibuixos d'animals naturalistes —amb afinitats evidents amb l'art francocantàbric—, gravats i menys freqüentment pintats.

La importància ètnica i cultural de l'element llevantí del paleolític superior té possibles repercussions més al nord i a França han estat trobats a vegades possibles influències meridionals en l'utilatge gravetià, així com Paul Werner pensava en la penetració de les puntes de sageta triangulars no solament en el solutrià de Catalunya (Cau de les Goges de Sant Julià de Ramis), sinó àdhuc en el de França; però també en les pintures de Lascaux hi pot haver certes influències meridionals que semblen aparèixer en comparar-ne algunes figures amb les del Parpalló i de l'art rupestre de les terres valencianes que tot seguit considerarem. Potser un dels indicis d'aquelles influències és l'escena de l'home caigut que ha estat atacat per un bisó.

A Catalunya les infiltracions francocantàbriques deixaren rastre segur en el solutrià de Sant Julià de Ramis i en el magdalení de la comarca de Banyoles. El magdalení té també repercussions al sud del Principat, a l'abric de Sant Gregori de Falset —on hi ha així mateix manifestacions de l'art mobiliari francocantàbric— i als tallers de sílex del Priorat i a d'altres indrets tarragonins i de les terres castellonenques hi ha possibles persistències epigravetianes.

Obermaier creia en la propagació —encara dins el paleolític superior, paral·lelament al magdalení— de la cultura africana del capsità. Després, Vaufray limità la propagació del capsità, llavors a l'Àfrica, al racó dels territoris al sud de la Tunísia i cregué que el capsità es devia haver estès solament al mesolític cap a les regions del sud oranià, i que llavors es devien haver produït les seves repercussions al sud de la Península. La cultura litoral anomenada *oranià* hom creia també que era mesolítica. Però ara sembla produir-se una reacció en el sentit que l'oranià devia ésser una *facies* litoral del mateix capsità, i a Llevant, hi devia haver repercussions encara mal conegudes del mateix capsità. Caldria reconsiderar les troballes de l'estrat inferior de la Cova del Hoyo de la Mina de Màlaga, en el qual els tipus capsitàs mostren afinitats amb el capsità de Tunísia.

En tot cas sembla cert que el Llevant és una zona d'intersecció i de barreja d'elements africans i europeus i que al Principat, sobretot a les comarques septentrionals, predomina l'element europeu francocantàbric.

Com se situa dins d'aquest quadre el problema de l'art expressionista llewantí que té una forta arrel al Llevant i que arriba al Baix Aragó i al sud del Principat —comarca de Tortosa, Tivissa, Cogul— i que indubtablement revela una ètnia en formació, d'afinitats alhora francocantàbriques i africanes? La tendència actual és de creure'l posterior al paleolític, pertanyent a pobles que continuaren en el mesolític i fins entrat el neolític la manera de viure dels caçadors paleolítics fins que, després d'haver adoptat la revolució neolítica, aquell art, transformat, continuà àdhuc a l'eneolític i, en alguns llocs d'Espanya, fins a l'Edat del Bronze, així com també tingué a Àfrica llargues supervivències. És l'opinió d'Almagro i de Martínez Santa-Olalla, continuant la que fa anys havien ja tingut Hernández Pacheco i Serra Ràfols. La segura persistència de les seves darreres etapes fins a l'eneolític, si més no, i la manca de fauna quaternària específica a les seves representacions —la qual cosa no és un element decisiu, a causa del clima de les regions mediterrànies, diferent i més temperat que el de les francocantàbriques al paleolític superior— així com la manca de jaciments arqueològics relacionables amb les pintures rupestres llewantines, semblen prestar suport a la cronologia tardana, sense prova concloent. Pericot, per les fortes semblances de les figures de l'art mobiliari del Parpalló amb les de l'art rupestre i mobiliari francocantàbric, creu en la possible arrel paleolítica de l'art llewantí; però el seu període clàssic, amb les grans escenes de caça i de batalles, el suposa mesolític. Nosaltres, tot i admetent, com ja ho admetien també Obermaier i Breuil, la persistència fins a l'eneolític dels darrers tipus esquemàtics i situant al mesolític els seminaturalistes seguim creient que els començos i el gran desenvolupament de l'etapa clàssica han d'ésser situats al paleolític. En la fase antiga de Minateda, sota les habituals representacions de l'art llewantí, hi ha figures d'una major grandària semblants a les aurinyacianes francocantàbriques i a les també aurinyacianes o gravetianes de l'art mobiliari del Parpalló. En aquest, en el solutrià, les plaquetes pintades mostren figures en què la silueta s'emplena d'un color roig uniforme, les quals recorden l'etapa transitòria semblant de l'art francocantàbric. Resta l'espai de temps equivalent al del magdalenianà, abans del mesolític, que es devia emplenar amb el desenvolupament del gran estil clàssic llewantí i a la fi del qual —potser molt al final, en la transició al mesolític— a Cogul sembla fer-se un assaig poc afortunat de policromia, el mateix que en algun altre lloc del sud-est d'Espanya, el qual, no havent estat continuat, revela una possible influència de la policromia francocantàbrica abans de la mort d'aquell art a les seves regions típiques.

En tot cas l'art llewantí revela una ètnia ja organitzada en què els elements africans s'han creuat amb els europeus. A la vegada, els darrers descobriments d'art rupestre a Itàlia i a Sicília (Grotta Romanelli, Levanzo, Aldaura) —amb afinitats amb l'art de França— i les projeccions cap al sud de l'art francocantàbric a Espanya (La Pileta a Benaolán, província de

Màlaga), així com certes troballes africanes, fa plantejar a Graziosi la personalitat d'una possible província mediterrània occidental de l'art rupestre i de la població paleolítica, que refermarien les peculiaritats de l'utilatge d'Itàlia i de Provença, on la seqüència clàssica del paleolític superior francès no sembla donar-se i on —com en el paleolític llevantí paral·lelament amb aquella seqüència— persisteixen les tradicions gravetianes.

Durant el mesolític persisteix a tota la Península la població paleolítica i el caràcter africà de les seves parts meridionals i orientals és reforçat amb el desenvolupament de la cultura capsiana, la qual arriba molt pura als kioekkenmoeddings de Muge a Portugal, al Hoyo de la Mina de Màlaga té una etapa característica del capsità superior, i es propaga per França portant-hi, a través del Narbonès (Grotte de la Crouzade), el capsiosauveterrità, amb fogars importants al nord del Garona (Sauverre-la-Lómance al Lot i Garona), a la vall del Roine, amb repercussions fins al nord de França i Bèlgica (Remouchamps), on entra en contacte amb cultures mesolítiques europees més llunyanes. El capsiosauveterrità persistirà en la seva forma avançada del tardenoisità, perdurará i influirà el ple neolític occidental.

Al Principat, la poca cosa que coneixem del mesolític pot en part posar-se en relació amb el capsità, malgrat tractar-se d'una cultura molt pobra (cova del Solà del Pep, a Hospitalet de l'Infant) que contrastava amb la major riquesa del mesolític valencià (cova de la Cocina a Dues Aigües), en el qual, juntament amb la influència capsiana, hi ha una persistència de l'epigravetià anterior. La situació geogràfica de la Cova de la Crouzade al Narbonès fa pensar en el pas per Catalunya dels grups humans capsians que arribaren a França i en la identitat del capsiosauveterrità, així com la de l'extrem de l'avanç capsità fins a Muge a Portugal, amb el capsità africà obliga a admetre l'entrada d'al·luvions de població africana més o menys importants. El fet és que quan es desenvoluparà la cultura de la revolució neolítica al nord d'Àfrica —el neolític de tradició capsiana de Vaufray i la nostra cultura de les coves— aquesta tindrà una gran uniformitat a tot arreu i comprendrà la major partida de la Península, tot el Principat o el sud-est de França fins a la Ligúria italiana, aquesta cultura semblarà desenvolupar-se també amb més o menys matisos diferents i amb més o menys riquesa tot al voltant del Mediterrani.

Al mesolític, encara —per un testimoni únic: les coves del Montgrí (Cau del Duc d'Ullà)— coneixem una cultura semblant a la de l'*asturià*, que s'estén a les terres atlàntiques, a Portugal des del nord del Teix, a Galícia, a Astúries i a la zona cantàbrica, arribant al país bascofrancès (Vall de Mouligna, prop del molí de Larralde als encontorns de Biarritz). Sembla que aquesta cultura representa la continuïtat de l'estat de població francocantàbrica en bona partida, la qual cosa tindrà conseqüències importants fins per a Catalunya al neoneolític.

Mentrestant l'art rupestre evolucionat del mesolític s'estén al llarg de les serres transversals de la Península, la qual cosa probablement representa el replegament de la població llevantina que restà poc densa als seus antics territoris, en els quals les condicions de vida dels caçadors esdevenien més precàries a causa del canvi climàtic. L'antiga població en reple-

gar-se cap a les terres altes centrals i les muntanyes hi trobà el mateix ambient propici per a la seva manera de viure tradicional. I acabà domesticant els animals i esdevenint pastora. Paral·lelament a altres regions del món s'esdevingué la «revolució agrícola» i s'estengué l'agricultura que arribà al nord d'Àfrica i d'allí a Espanya, i així, en propagar-se per la Península a les terres altes, a la cria d'animals s'afegeix una agricultura més o menys rudimentària, que a la fi permetrà de fixar-se definitivament els grups humans, sobretot en desenvolupar-se i colonitzar-se les planes i les terres fèrtils. Amb això el neolític de tradició capsiana —o la nostra cultura de les coves, anomenada per Martínez Santa-Olalla neolític hispano-maurità— es transformà en la cultura del vas campaniforme en generalitzar-s'hi aquesta forma de ceràmica o sistematitzar-se la seva decoració en la forma coneguda d'ornaments rectilinis disposats en zones. Seguim creient que el vas campaniforme és una creació peninsular feta probablement a la vall del Guadalquivir d'on s'estengué per altres regions. A les marginals, des de les serres del sud d'Andalusia (Hoyo de la Mina, a Màlaga, Cueva de la Mujer, a Alhama de Granada) fins a Catalunya i àdhuc a la part nord de les serres del Sistema Ibèric, la vella decoració de la cultura de les coves, amb incisions i relleus, persisteix fins molt tard, i en alguns llocs —a Catalunya (Tartareu)— i a l'Aragó, fins a molt tard, després de l'eneolític.

Cada vegada tenim més motius per recular l'eclosió de la cultura neolítica fins al quart mil·lenni abans de Jesucrist. Per aquells temps sens dubte arribà al sud-est d'Espanya una nova migració africana en la qual hi ha motius per a veure els avantpassats de la població que històricament s'anomenarà els ibers. A Espanya desenvolupa la cultura d'Almeria (*saharoalmerià* de Martínez Santa Olalla), que en els seus principis no és altra cosa que la projecció cap al nord —infiltrant-se entre el neolític de tradició capsiana d'Algèria— de la cultura neolítica sahariana sortida per llarga evolució a través del mesolític de l'antic paleolític aterí i estesa al sud de l'Atlas i de la costa de Líbia des de l'Atlàntic fins a Egipte i Núbia, amb els seus pobles pastors i guerrers, que en molts llocs adoptaren elements de cultura dels capsians i de grups semblants del nord-est d'Àfrica amb els quals es barrejaren (el Sàhara és la llar de formació dels pobles que s'anomenen camítics). A Espanya penetren enmig de la població oriental i viuen als poblats fortificats almerians des d'on la dominen, s'estenen per les regions veïnes d'Almeria i Múrcia, al sud-est d'Espanya en direcció nord i oest, i per la costa valenciana arriben al Maestrat, al Baix Aragó i al sud del Principat, amb infiltracions fins a l'Urgell, el Cinca i l'Alcanadre aragonesos, i per les comarques litorals puguen fins al lllindar del Gironès i de la Selva, fins a la Plana de Vic i la comarca de Solsona (sepulcres no megalítics catalans). Per l'Aragó la cultura almeriana s'estengué fins a infiltrar-se a terres de Sòria, de Guadalajara i Madrid, així com als contraforts pirinencs.

A les llars de la cultura d'Almeria al sud-est d'Espanya, es desenvolupa aviat la metal·lúrgia del coure i, després la de la plata —no sabem en virtut de quin procés: potser per influències mediterrànies. Almeria esdevindrà un gran centre de comerç dels metalls i aquelles relacions mediterrànies hi aportaran noves idees i nous elements de cultura.

A través de l'eneolític avançat —que alguns arqueòlegs volen anomenar Bronze I, que no té bronze i que és la plena florida de la civilització eneolítica, per la qual cosa rebutgem aquesta denominació que dona lloc a moltes confusions— s'ha expandit per moltes regions de la Península l'anomenat fenomen megalític. A Portugal, les tombes megalítiques resten potser el fet més característic de la cultura neoeneolítica i aviat aquesta esdevé molt rica, amb relacions amb l'Occident del Sàhara africà —d'on probablement rep els tipus de puntes de sageta amb base còncava diferents de les almerianes triangulars amb aletes i espiga o de forma de fulla—, amb la cultura de les coves espanyoles, de la qual rep per fi el vas campaniforme i amb la cultura d'Almeria en temps de Los Millares. La cultura megalítica portuguesa s'annexiona Salamanca, Extremadura i Huelva i, a la fi, travessant la vall del Guadalquivir per la regió de Còrdova, avança cap a Granada i entra en contacte directe amb la cultura almeriana de Los Millares.

Darrerament ha estat negat que la cultura megalítica portuguesa representi un dels grans pobles que es destaquen al neoeneolític peninsular, i el fenomen megalític se suposa propagat des de l'Orient del Mediterrani i entrat a Espanya per Almeria. Nosaltres insistim a creure que la cultura portuguesa respon a una formació ètnica en què es recullen les supervivències de les velles poblacions paleolítiques, de les infiltracions capsianes al sud i de la cultura de les coves al nord del Teix. Quant al fenomen megalític —que a l'eneolític es propaga amb les relacions comercials portugueses per l'Atlàntic fins a les Illes Britàniques— hi veuríem un fenomen complex en el qual potser cal distingir una etapa primera indígena de la població, encara predominantment pastora, de les regions interiors portugueses des de Bèlgica a l'Alentejo i una etapa avançada en què, amb les relacions amb el sud d'Espanya i la cultura almeriana de Los Millares, són rebuts nous impulsos i creades noves formes més monumentals i perfectes: els sepulcres de falsa cúpula. Llavors, certament, hi ha al sud de la Península, començant per Almeria, una influència mediterrània que perfecciona la tècnica constructiva i fa substituir a la zona megalítica els blocs grollers de roca pels orthostats ben treballats, i estén —això sí que degué realitzar-se des d'Almeria— les plantes circulars i les falses cúpules, reminiscència dels *tholoi* que molt aviat s'havien difós des del Pròxim Orient pel Mediterrani per la via del Minoic Primitiu de Creta, junt amb idees religioses amb les quals arribaren a Almeria tipus d'ídols egeus. Malgrat el que hom ha suposat, la idea megalítica resta forastera a la cultura d'Almeria, així com la seva parenta la cultura sahariana d'Àfrica —i és significatiu que a les projeccions cap al nord de la cultura almeriana fins a Aragó i Catalunya no hi hagi sepulcres megalítics.¹⁰

10. A part els sepulcres megalítics de la província d'Almeria, pertanyents a l'etapa de Los Millares, en relació amb aquesta cultura, no hi ha més que el sepulcre de corredor del Portillo de las Cortes, prop de Guadalajara, que veuríem relacionat més aviat amb l'avanç de la cultura megalítica portuguesa per Salamanca i Extremadura i la influència de la qual faria adoptar aquella forma sepulcral a l'extrem avanç dels

En canvi, els sepulcres megalítics, des de Portugal, Galícia i Salamanca, es propaguen per la zona cantàbrica, i des d'allà, sens dubte per les comarques pirinenques, esdevé una de les característiques de la cultura que hem anomenat pirinenca, estesa des del País Basc a Catalunya sense solució de continuïtat i passada a l'altre vessant del Pirineu, cap a França, on arriba molt lluny i té una gran influència. Aquesta cultura, formada dins el territori de la vella regió francocantàbrica i dels grups més septentrionals de l'asturià, mesolític, sembla la transformació de la de pobles, restats primitius, per la propagació dels fenòmens de la revolució agrícola, i prenent diferents elements de les diverses cultures veïnes: portuguesa, de les coves i vas campaniforme, almeriana. La darrera arriba, en la seva extensió, a tocar el territori pirinenc a l'Alt Aragó i a Catalunya es creua amb els despreniments pirinencs a les comarques subpirinenques, i tingué sens dubte una gran influència en els pobles pirinencs que prengueren dels almerians l'armament (puntes de sageta) i l'ús del metall, que ells contribuïren a propagar pel sud de França. Eren sens dubte pastors esdevinguts guerrers que s'infiltraren sobretot enmig de les poblacions anteriors de la cultura de les coves a Catalunya i al sud de França.¹¹

Amb els pirinencs tenim sens dubte els avantpassats dels pobles històrics de la zona basca i la pirinenca. L'antropologia dels sepulcres megalítics bascs hi mostra l'existència de tipus humans que Aranzadi anomenà «raça pirinenca occidental», de caràcters semblants als que ell cregué típics dels bascs actuals i mostrant, per tant, una continuïtat de la població basca que subsisteix fins ara malgrat les infiltracions dels pobles posteriors. La llengua basca, en la qual els noms de certs atuells es refereixen al temps que eren fets de pedra, així com certs fets etnològics estudiats per Barandiarán i que tenen una posterior ascendència paleolítica,

almerians vers el centre d'Espanya. Relacionar els sepulcres almerians anteriors a la cultura de Los Millares, així com els sepulcres no megalítics almerians de Catalunya i els saharisans d'Àfrica (suposats dòlmens africans) amb la idea i la cultura megalítiques no ens sembla encertat. Es tracta de sepulcres que no són *megalítics* o sia fets amb grans pedres, sinó revestiment de fosses, sovint excavades al sòl —a diferència dels veritables sepulcres megalítics o pertanyents a la cultura d'aquests que són construïts damunt d'aquell.

11. L'extensió de la cultura d'Almeria dins als territoris on coincidí amb la pirinenca, i la d'aquesta pel sud-est de França, explica la penetració d'elements almerians fins molt lluny —per exemple de tipus de puntes de sageta fins al nord de França i àdhuc més enllà— a través de la cultura pirinenca. Així mateix l'extensió de la cultura de les coves pel sud-est de França i per la Ligúria, amb repercussions fins a Suïssa i, després, la penetració de la cultura pirinenca a França expliquen que fins a Itàlia arribessin elements de la cultura pirinenca, entre ells els gravats esquemàtics semblants als que a Catalunya coneixem als sepulcres megalítics de Campaný, Espolla, etc., així com un intercanvi de tipus de ceràmica, entre ells els vasos de boca quadrada —tipus danubià que penetrà al nord d'Itàlia a la cultura de la Lagozza i que arribà, a través de la cultura pirinenca francesa, fins a la catalana. En aquest marc, i dins d'aquest intercanvi entre les cultures —de Catalunya, el sud de França, el nord d'Itàlia, i, més lluny, el centre d'Europa— caldrà explicar els tipus de la ceràmica de Cortaillod, Horgen i la Lagozza al sud de França i fins l'arribada del *triticum vulgare compactum* des de regions danubianes a la cultura de Los Millares.

farien pensar que els pirinencs i amb ells la seva resta basca, devien ésser un poble format per l'evolució dels paleolítics francocantàbrics. L'extensió de noms de lloc de tipus basc per tot el Pirineu, a ambdós vessants (Lascuarre, Esterri, Bigorra, etc.) fins a l'extrem nord-oriental de Catalunya en seria una comprovació, malgrat que a Catalunya els pirinencs des de molt aviat esdevingueren una població barrejada amb la d'altres orígens que hi coincidí, especialment amb la de la cultura de les coves. Per altra part, malgrat llurs relacions, la cultura pirinenca i l'almeriana resten essencialment diferents, la qual cosa exclou que els bascs siguin la resta dels ibers com hom ha cregut durant molt de temps i els elements ibèrics que hom creu de poder-se comprovar a la llengua basca (Menéndez Pidal, Beltrán) tenen fàcil explicació amb les relacions i el veïnatge d'ambdues cultures.

Molts filòlegs actuals troben semblances d'estructura entre el basc i el caucàsic (Dumézil, Lafon, Bouda, Fouché, Tovar, renovant la tesi plantejada primer per Uhlenbeck i seguida després per Marr). Per a explicar aquestes semblances hom ha pensat en possibles migracions de pobles caucàsics. Pericot sembla admetre la possibilitat d'un creuament de la població de tradició paleolítica amb uns nouvinguts. Nosaltres no veiem cap moviment en sentit occidental des del Caucas, i ens explicaríem les semblances d'estructura en qüestió com arrencant d'una etapa general de l'evolució lingüística preindoeuropea, en què les llengües parlades al mesolític a Europa podien tenir semblances d'estructura i fins elements comuns de lèxic, que foren esborrades entre l'extrem basc i l'extrem caucàsic per la indoeuropeïtzació.¹²

A més del problema de les semblances bascocaucàsiques, hi ha un altre problema lingüístic, el dels substrats de llengües primitives que es comproven per una part, des de les regions muntanyoses de Portugal i Astúries fins als Alps, els monts Dinàrics, Itàlia, els Balcans i àdhuc Àsia menor, i, per l'altra, al Mediterrani —Sardenya, Itàlia, Sicília, el nord d'Àfrica— que han estudiat Bertoldi, Battisti, Hubschmied, Serra, Martínez del Río i d'altres. Igualment a la Cerdanya i en alguns altres llocs de Catalunya¹³ hi ha rastres d'un substrat de noms de lloc monosil·làbics —Alp, Urtx, Ur, Das, Ro, Err, i altres en què intervé el monosíl·lab *quer*, que possiblement vol dir «pedra», sobre la qual cosa nosaltres hem cridat l'atenció. Aquests substrats possiblement representaven etapes lingüístiques anteriors a la formació del basc, restes de llengües paleolítiques o mesolítiques.

L'etapa neoneolítica es clou als primers segles del segon mil·lenni abans de Crist que ocupa la veritable Edat del Bronze. L'etnologia de la península Ibèrica i, amb ella la de Catalunya sembla llavors establitzada, tot essent possible una colonització almeriana de les regions metal·líferes d'Andalusia i àdhuc del sud de Portugal, que hi infiltrà elements empa-

12. La nostra posició actual respecte del problema basc és resumida a BOSCH I GIMPERA, *Ibères, basques, celtes*, primera part (*Orbis*, v, Lovaina, 1956, pàg. 329 i s.).

13. BOSCH I GIMPERA, «Lingüística i etnologia prehistòrica», *Miscel·lània Fabra*, Buenos Aires, 1943; *Ibères, basques, celtes*, primera part.

rentats amb els protoibers almerians, que aleshores tingueren l'apogeu de la cultura anomenada de l'Argar, al sud-est i al Llevant. Aquesta, si sembla restar un fenomen d'aquelles regions —en què ha insistit Tarradell— influí en grans parts de la Península, àdhuc en la cultura pirinenca, que sembla continuar fins molt tard. Relacions i influències mediterrànies europees, a través del sud de França i atlàntiques donen un caràcter especial a la civilització del Bronze dels diferents territoris; però la introducció de nous tipus, sobretot els que caracteritzen l'anomenat Bronze atlàntic, no creiem que representin invasions, sinó transformacions culturals degudes a la intensificació de l'intercanvi comercial, especialment el dels metalls que creen l'objectiu perquè més tard s'estableixin colonitzadors mediterranis a Espanya. No creiem en les suposades invasions lligures de què han parlat Gómez Moreno i Almagro, i el problema lligur a Espanya —que no hem de tractar ara— és encara molt fosc.¹⁴

En el període que sovint és anomenat la fi de l'Edat del Bronze, però que indubtablement és l'etapa inicial de la del Ferro a Europa, es produïren noves invasions, procedents del centre d'Europa per la via de França. Amb elles arriba a l'alta vall de l'Ebre (Cortes de Navarra, el Redal, a la província de Logroño) i a Catalunya la cultura que s'anomena dels camps d'urnes originaris del centre d'Europa i que nosaltres atribuïm a les primeres onades dels pobles cèltics movent-se cap a Occident en una primera època de plenitud i d'expansió en què el món cèltic té una cultura molt unitària des de Txecoslovàquia i Àustria a Espanya, i des de la línia de l'Elba —que ultrapassà— fins a l'Atlàntic.¹⁵ És a Catalunya on creiem veure la prova que es tracta de celtes, car, fora dels moviments —possiblement en diferents etapes, com ha mostrat Maluquer— de la cultura de les urnes no hi hagué més tard cap invasió cèltica que pugui explicar els noms de llocs cèltics que acusen establiments militars: Virodunum (Verdú), Beseldunum (Besalú), Salaridunum (Salardú), que el tipus de sufix cèltic en *-dunum* sigui d'una etapa avançada de la lingüística cèltica, com creu Rix —i Tovar sembla admetre— no resulta del fet de l'escassetat dels noms en *-dunum* a Espanya —Virdunum (Berdún) a l'alt Aragó, Navardunum (Navardún) al nord de Navarra, Caladunum a Galícia i Ariedunum i Esteldunensis a Andalusia— i de l'abundància de noms en *-briga* portats per altres moviments cèltics al centre, nord i occident de la Península, que no tocaren Catalunya i que cal tenir per onades posteriors a les dels pobles de les urnes.

Per altra part, avui, els mateixos que creien il·liria la cultura de les urnes comencen a renunciar a aquesta atribució i Krahe identifica amb una formació indoeuropea, encara flui-

14. BOSCH I GIMPERA, «Les mouvements celtiques: Essai de réconstitution», *Études Celtiques*, v-vii, París, 1950-1955; «Two celtic waves in Spain (Sir John Rhys Memorial Lecture)», *Proceedings of the British Academy*, xxvi, Londres, 1942; *Ibères, basques, celtes (Orbis)*, v-vi, 1956-1957).

15. H. RIX, «Zur Verbreitung und Chronologie einiger keltischer Ortsnamentypen», *Festschrift für Peter Gössler*, Tübinger, Beiträge für Vor- und Frühgeschichte, Stuttgart, 1954; A. TOVAR, «Metodología sobre onomástica celta», *Zephyrus*, vi, Salamanca, 1945, pàg. 197-198; BOSCH I GIMPERA, *Ibères, basques, celtes*, primera part, 335-336.

da i amb diferents possibilitats de cristal·lització, els noms de lloc que hom havia suposat il·liris i que s'estenen també pel territori de la cultura de les urnes al centre d'Europa i a França —en menor nombre— i Tokorny ja no parla de llengua il·líria i de cultura il·líria per al poble de les urnes, sinó d'*indoeuropeu antic* o de *llengua de les gens de les urnes*. És possible que al temps d'aquests pobles, les llengües cèltiques no haguessin acabat de cristal·litzar definitivament i que, en part, es trobessin encara en l'estat fluid de què parla Krahe; però els topònims en *-dunum* arribats a Catalunya i la unitat de la cultura de les urnes que persisteix en pobles evidentment cèltics fins després de la seva transformació al sud d'Alemanya, d'Àustria i Txecoslovàquia en la cultura de Hallstatt, mostren clarament que la cultura de les urnes pertany a la família dels pobles cèltics.

Aquesta cultura i, amb ella, els celtes entren a Catalunya pels passos de les Alberes des del Rosselló i s'estenen per tota la Catalunya Oriental, l'Empordà i la Garrotxa, el Gironès, el Vallès i el Maresme —necròpolis de can Missert, a Terrassa—, així com el seu avanç vers el sud per les comarques tarragonines, segueix cap al Baix Aragó, l'Urgell i la part veïna aragonesa del Baix Alcanadre (Sena). Infiltracions dels celtes de les urnes des del Baix Aragó arriben al Maestrat i a les comarques castellonenques, i influeixen fins molt més al sud. Més tard, a la muntanya castellonenca, podem posar en relació aquests elements cèltics amb el poble dels *beribraces*, el qual sembla ésser el poble de les urnes del Rosselló, que restà replegat al Conflent, i el que en diferents llocs del món cèltic s'anomena *bibroci* (el poble del castor). Des de l'Ariège possiblement hi hagué infiltracions per la Cerdanya (vasos de la cova de La Tou de Bor), i per l'alt Garona arribaren a la Vall d'Aran (necròpolis del Pla de Beret i topònim de Salardú).

Les comarques de l'interior de la Catalunya Vella, o no foren tocades per la invasió, o reberen sols infiltracions poc considerables: una d'aquestes degué ésser la que donà als berguisis o berguistans de Berga el seu nom aparentment cèltic. En elles devien restar intactes els pobles derivats dels pirinencs i dels de la cultura de les coves del neoneolític, que a l'Edat del Ferro tenen la cultura anomenada de Marlés al Berguedà i a la vall mitjana del Segre. Al Baix Aragó i a les riberes de l'Ebre (necròpolis del Molar) es produí una cultura barrejada amb la de la supervivència dels almerians-ibers, els quals absorbiren a poc a poc els conqueridors cèltics. Així mateix a les comarques al nord de Barcelona els celtes es desnaturalitzaren a poc a poc, i hi predominaren els elements indígenes.

Aquest episodi cèltic creiem que comença vers l'any 900 abans de Crist pel tipus molt arcaic de les urnes més velles de can Missert de Terrassa; Maluquer rebaixa aquesta data al 800. Hi hagué probablement diverses entrades de celtes que portaren elements més tardans de la cultura de les urnes, a la fi influïda per la de l'apogeu de la de Hallstatt, i el segle VI la cultura de les urnes sembla decaure i degenerar; ens apareixen com a típiques d'ella, només comptades localitats, com la necròpolis de Peralada o la del Pla de Gibrella, a la comarca d'Olot.

Al començ del segle VI s'han establert ja els colonitzadors focuus a les costes llevantines (Hemeroscopeion) i andaluses (Hainake), els quals havien sortit del golf de Nàpols i passant per les Balears, on, amb la cultura anomenada dels talaiots, perdura un vell poble —que després és el dels balears històrics— relacionat amb els antics ibers i la cultura d'Almeria a Espanya i amb altres infiltracions africanes a les illes del Mediterrani occidental que —abans dels viatges dels fenicis— havien tingut un gran paper en el comerç dels metalls. Els fenicis semblen haver arribat a Andalusia vers el segle IX, i aviat fundaren Cadis. A la fi del segle VI els samis havien fet una primera descoberta del mercat dels metalls de Tartessos, i els focuus els seguiren, s'instal·laren vers 600 a Marsella i des d'aquest lloc emprengueren viatges al llarg de les costes peninsulars un dels quals és descrit al periple massaliota que dataríem vers 570 i que s'ha conservat més o menys interpolat sota el text del poema llatí d'Avienus *Ora marítima*. El periple encara no esmenta la colònia d'Emporion —que sembla fundada entre 570 i 560; però hi són coneguts els noms dels pobles de Catalunya, així com els del litoral francès i de gairebé totes les terres properes a les costes espanyoles i portugueses.

Amb el text del Periple massaliota, amb els dels geògrafs grecs posteriors i amb l'ajuda de l'arqueologia és possible de reconstituir el quadre ètnic peninsular, i especialment el de Catalunya.¹⁶

La gran civilització ibèrica d'Andalusia i el sud-est d'Espanya juntament amb la de la Plana de València, en contrast amb la cèltica de Portugal, Galícia i amples zones de l'Altiplà representa la dualitat de famílies ètniques principals de la Península. Els pobles de la civilització ibèrica amb el grup tartessi —resultants de les poblacions indígenes prehistòriques i de les infiltracions almerianes i amb el grup del sud-est amb les seves diferents tribus en què predominaren els almerians—, representen dos nuclis de pobles, les diferències originàries dels quals han acabat per desaparèixer i reduir-se a simples varietats locals o comarcals. Al nord de la plana valenciana, absorbides les infiltracions cèltiques, la cultura ibèrica es perllonga amb un caràcter més rural, i té també aquest caràcter la cultura ibèrica de Catalunya, que coneixem amb nuclis florents a les riberes de l'Ebre i a l'Urgell, íntimament emparen-

16. Per a la localització de les tribus de l'època ibèrica i llurs varietats culturals: BOSCH I GIMPERA, *Poblamiento i Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya*, citats. A més: BOSCH I GIMPERA, *Etnologia de la península Ibèrica*; ÍD., «Los Iberos», *Cuadernos de Historia de España*, IX, Buenos Aires, 1948; «Todavía el problema de la cerámica ibérica», *Cuadernos del Instituto de Historia, Serie Antropológica*, Mèxic, 1958. Veg. també J. de C. SERRA I RAFOLS, *El poblament prehistòric de Catalunya*, Barcelona, 1930; L. PERICOT, *La España primitiva*, Barcelona, 1950; J. MALUQUER DE MOTES, «Los pueblos de la España primitiva», a *Historia de España*, de R. MENÉNDEZ PIDAL, vol. I, 3a part, Madrid, 1954, pàg. 305 i s. Rectificacions a les nostres anteriors delimitacions de fronteres: per a la dels ausetans, A. del CASTILLO, «La Costa Brava en la antigüedad», *Ampurias*, I, Barcelona, 1939, pàg. 186 i s.; per a la dels ilercavons, S. VILASECA, «Coll del Moro: Poblado y tumbas posthallstáticas en Serra de Amors, término de Tivissa, Bajo Priorato», *Estudios Ibéricos*, I, València, 1933. Per a les fronteres dels andosins i arenosis, veg. la nota seg.

tats amb els del Baix Aragó i de la plana de l'Ebre. A les comarques litorals, des del Camp de Tarragona fins a l'Empordà, hi ha una cultura ibèrica força desenvolupada i sembla mantenir-s'hi la relació amb el sud-est de la Península d'una part, i de l'altra, amb la França mediterrània, on, després de la celtització, es produí una reacció indígena que s'orienta vers les terres ibèriques peninsulars. Sovint ha estat vist en això una penetració ibèrica, i tant el Periple com Esquil inclouen la costa francesa en el món ibèric.

El Periple, en arribar a l'Oranus (Lez, prop de Montpeller), diu que hi coincideixen les terres ibèriques i ligurs —*huius alveo Hibera tellus adque Ligyges asperi intersecantur*— i Esquil, a través d'una cita de Plini, sabem que posava l'Eridamus (Roine) a Ibèria. De fet, els poblats amb cultura ibèrica arriben fins als volts de Marsella i per l'interior fins a Tolosa de Llenguadoc i la seva civilització ha substituït, com a Catalunya, la de les urnes cèltiques. El fonament per a creure en una conquesta ibèrica es troba en el text del periple que parla d'un vell regne que tenia el centre a Narbona, així com en les capes d'incendi que en molts poblats hi ha abans de la capa amb cultura ibèrica.

El Periple exposa que a Catalunya els ibers dominaven fins al Pirineu —*ius protulere*— i que les tribus dels ceretes, anomenats ceretans després, a la Cerdanya —i dels ausoceretes— barreja de ceretes i ausetans, aquests darrers el poble de la Plana de Vic, del Gironès i de la Selva— pertanyen als ibers. El Periple no parla d'altres tribus de Catalunya si no és dels indigetes de l'Empordà, que descriu com un poble aspre i dur, així com els sordons del Rosselló, que s'estenien pels vessants meridionals de les Alberes. Semblaria que tots aquests pobles no són veritables ibers, sinó confederats o dominats, i ho confirmaria el nom que Hecateu els dona de misgetes —barrejats— els quals semblen ésser aquells que el pseudo-Escílax qualifica d'*ibers i ligurs barrejats*, entre el Pirineu i el Roine.

Des d'Hecateu coneixem els ilergetes i els edetans —*tribus dels ibers*—. Els edetans viuen a la plana de València, i un text d'Estrabó els situa fins més ençà de l'Ebre, hom pensaria que podien arribar al Coll de Balaguer, la divisòria natural amb el Camp de Tarragona. Per l'interior ocuparen les terres de la muntanya valenciana i castellonenca, així com la del nord de la província de Terol, i més tard sabem que arribaven fins a Saragossa. Els ilergetes —per la cita d'Hecateu que només parla de tribus litorals— es podria pensar que originàriament anaven de Tarragona a Lleida i Osca, on són coneguts per les fonts tardanes. Això faria suposar que els ilercavons —que a les darreres fonts tenen Tortosa i la plana castellonenca i que per la semblança del nom es consideren com un desdoblament dels ilergetes— devien haver avançat a expenses els edetans cap al sud. A l'interior, Vilaseca sembla haver comprovat els límits dels ilercavons que devien arribar al Baix Priorat, a la divisòria muntanyosa entre el Segre i l'Ebre i, al Baix Aragó, tindríem la conca del Matarranya. Aquests límits serien més tard els del bisbat de Tortosa.

Dels altres territoris catalans sabem, per fonts tardanes, que els cossetans ocuparen el Camp de Tarragona, i els laietans el Vallès i el Maresme i potser també el Penedès. Els lace-

tans —probablement afins als laietans— tenien les comarques de més a l'oest fins a la Segarra i al Solsonès, amb una avançada fins a la conca de Tremp (Isona). Els bergistans posseïen el Berguedà, i havien arribat al Solsonès abans que els lacetans. Aquestes fonts distingeixen ausetans i ceretans —a diferència del Periple—, i entre ambdós, a la Garrotxa i possiblement a les comarques d'Olot i de Sant Joan i Camprodon —potser també a la de Ripoll—, situen els *castellani*, que podrien ésser els mateixos ausoceretes del Periple.

Si el text d'Estrabó referent als pocs edetans que viuen al nord de l'Ebre respon a un estat de coses real —procedint potser d'una font entre Hecateu i l'època hel·lenísticoromana—, ens trobem que al nord d'ells viuen els «indigetes dividits en quatre parts» la qual cosa pot ésser comparada amb el fet que l'únic nom que el Periple esmenta al litoral al nord de Tarragona i Barcelona és el dels indigetes, així com els misgetes d'Hecateu. Potser es tractaria de pobles amb una matisació especial —diferents dels ibers pròpiament dits— en els quals l'element ibèric devia ésser solament un dels que intervingueren en llur organització, mentre que ells devien ésser de base sobretot indígena, un cop absorbides les restes del domini cèltic anterior a la reacció ibèrica. Les quatre divisions dels indigetes devien ésser els cossetans, els laietans, els ausetans i els indigetes pròpiament dits si, com sembla, Estrabó esmenta només els pobles litorals. L'arqueologia ens dóna una certa possibilitat d'aquesta interpretació, puix que des del segle IV fins a la romanització, als pobles de la Catalunya Vella la cultura ibèrica sembla atenuada i hi són trobades moltes supervivències de tipus que remotament resulten emparentats amb la cultura de les urnes cèltiques —el que nosaltres havíem anomenat *cultura de la costa catalana*. En fortificar-se el caràcter indígena d'aquests pobles i atenuar-se llur iberisme, devia ocupar en llur avançada cap al sud el Camp de Tarragona a expenses dels ilergetes, el grup meridional dels quals —anomenat des de llavors ilerconvó— es devia replegar cap a Tortosa i la plana castellonenca, on els edetans tenien llurs grups extrems i possiblement menys forts.

De les comarques extremes al nord-oest de Catalunya no tenim esment d'altres tribus que de la dels arenosis —el qual nom substitueix en el de la Vall d'Aran— i dels andosins (andorrans) que sens dubte arribaven més al sud, els arenosis ocupant tot el Pallars fins a la Conca de Tremp i els andosins també l'Urgellet i l'alt Segre fins al Coll de Nargó.¹⁷ El nom d'aquests pobles sembla ésser de caràcter basc.

17. Els límits meridionals dels andosins i arenosis semblen deduir-se de les relacions de Polibi i Livi de l'avanç d'Aníbal cap a França i Itàlia que sembla passar, no per la costa catalana, sinó per la vall del Segre, la Cerdanya i el Conflent. Aníbal ha de combatre amb diversos pobles de Catalunya: ilergetes, lacetans, ausetans, bargusis (bergistans), arenosis i andosins. La lluita sembla haver tingut lloc en passar Aníbal la gorja d'Organyà i aquest lloc semblaria ésser el punt de coincidència de les fronteres dels andosins i dels bergistans i a prop quedaria la dels arenosis. Veg. P. BOSCH I GIMPERA i T. AGUADO BLEYE, «El problema del paso de los Pirineos por Aníbal» als capítols de «La conquista de España por Roma», a la *Historia de España* de R. MENÉNDEZ PIDAL, II, 17-18 (tant de la primera edició, Madrid, 1935, com de la segona, Madrid, 1955).

Heus ací l'estat de les coses que trobaren els romans, en el qual subsisteix la més vella població de les terres catalanes. *Pobles de supervivència pirinenca*: els arenosis, andosins, ceretans. *Pobles de barreja pirinenca i del poble de la cultura de les coves, amb l'absorció de les infiltracions cèltiques i ibèriques*: ausoceretes —castellani, bergistans, sordons,¹⁸ indigetes, ausestans, lacetans, laietans, cossetans. *Pobles predominantment ibèrics*: ilergetes-ilercavons, que penetrant endins Aragó, i els ilercavons, a la Plana de Castelló, i edetans darrere d'ells des de Saragossa a la Plana de València.

La major part d'ells —llevat probablement els de l'alta muntanya del nord i del nord-oest: ceretans, andosins, arenosis— havien participat en un grau major o menor en el desenvolupament de la cultura ibèrica en contacte amb els pobles del litoral valencià i del sud-est de la Península, així com els del litoral francès. Havien tingut relacions econòmiques i culturals amb les colònies gregues, que sens dubte havien llimat les asprors primitives de llur manera d'ésser i de viure i a poc a poc els havia fet sensibles als valors de la civilització mediterrània, per la qual cosa aviat, després de les lluites aferrissades amb els romans, foren també fàcilment permeables a la romanització.

No hem desconegut mai el que els pobles hispànics deuen a la romanització.¹⁹ Certament, sis segles havien de deixar una forta empremta i provocar una gran transformació, tot fent oblidar moltes peculiaritats indígenes. Però ni tots els territoris espanyols no foren romanitzats amb intensitat igual —puix que la romanització a penes arribà, potser a algunes regions extremes (Astúries, Cantàbria, l'interior del Pirineu)— ni els sis segles no representen la mateixa cosa en funció de la romanització. De la fi del segle III a la del segle II ens trobem amb l'època de les grans lluites i rebel·lions i són pocs els progressos de l'assimilació, àdhuc a les regions pacificades; i la persistència de la cultura indígena viva encara en temps d'aquestes, mostra que elles conservaren tenaçment llur personalitat, i ho confirma el fet que les llengües indígenes es parlessin fins mols tard de l'època imperial. Al sud i a l'est, fins a la fi del segle II, la romanització consistí tan sols en domini i explotació. Sutherland ha dit:²⁰ «The chief item exported between [...] and 133 was experience.» El centre i l'oest continuaren les lluites, i àdhuc la caiguda Numància, el 133, la romanització entre els celtibers no fou efectiva fins al temps d'August. Mentrestant, als altres territoris era aprofitada l'experiència i hom hi feia política d'atracció. Hi havia pau i l'administració esde-

18. Hom troba esment encara de dos pobles més a Catalunya: uns sordons al Segre mitjà —possiblement un despreniment dels sordons del Rosselló replegats amb els avanços cèltics que haurien anat pel Conflent i la Cerdanya a perdre's Segre avall— i uns *fitani*, nom corrupte, esmentat per Plini, que per la manera d'esmentar-los podrien localitzar-los potser a les vessants en direcció a l'Urgell i la Segarra, al sud dels lacetans.

19. Veg., ultra, *El poblamiento*, cap. IX, l'article «Aportación hispánica a la cultura y a la grandeza de Roma», *Las Españas*, número especial, Mèxic, 1950.

20. C. H. V. SUTHERLAND, *The Romans in Spain*, Londres, 1939, pàg. 63.

venia ordenada i més normal; però el caràcter dels pobles indígenes, fora de les ciutats neta-ment romanes, no desapareixia, ni a Andalusia, ni al Llevant, ni a l'Ebre, ni al Principat, on les antigues formes de vida continuaven. Però allí la política d'atracció anava donant els seus fruits a les ciutats i als centres de la vida colonial romana per mitjà del comerç actiu i del contacte directe amb els funcionaris i els *negotiatores*, i a les regions interiors, captant els pagesos per al servei militar en les tropes auxiliars. En tenim un exemple documental en el decret de Cneu Pompeu Estrabó, pare del gran Pompeu, que durant la guerra social a Itàlia, al setge d'Ausculum, tenia a les seves ordres la *turma salluitana* —ço és l'esquadró de cavalleria de Saragossa, com si diguéssim la legió estrangera— i que concedí als seus components la ciutadania romana com a premi a llur comportament. Amb la ciutadania els concedí condecoracions i *dobla ració de blat*. Els soldats en qüestió eren ibers de la vall de l'Ebre, entre ells ilergetes, i molts pocs portaven noms romans —ells o els seus pares— puix que la majoria conservaven llurs enrevessats noms ibèrics. Els descendents dels rebel·lats amb Indíbil i Mandoni, convertits en flamants ciutadans, tornaven a casa i devien mostrar orgullosos llurs condecoracions amb aires de superioritat, davant llurs parents rústics, i es convertiren en *col·laboracionistes*, agents de l'aproximació. Poc temps després, Sartori cercarà suport a la Península per tal de realitzar les seves ambicions romanes, i en molts llocs encara els nadius l'ajudaran, esperançats que es convertís en capítol de la independència hispànica. Ell, per a transformar l'esperit indígena, voldrà emprar un altre mitjà eficaç, l'educació de la joventut ibèrica a l'escola creada per ell a Osca. Després de la seva mort, però, l'esperit de rebel·lió rebrotà entre els celtibers. A l'Ebre, la ciutat d'Azaila mostra intacta la cultura indígena o viu l'últim període del seu art amb la notable decoració barroca de la seva ceràmica, bé que al santuari ibèric sigui venerat un personatge romà amb la seva esposa, que hom ha suposat Octavi jove. L'adhesió és ja decidida i la tasca del gran Pompeu, com la de Cèsar tindrà un èxit creixent. Només l'extrem nord —la terra dels càntabres i asturs— encendrà una nova guerra prou cruel perquè es mobilitzi el mateix August; després però, la pacificació serà un fet. A Tarragona s'aixecarà el temple de l'emperador divinitzat i hi acudirán els seus fidels des de les més apartades regions d'Hispania. La propagació del Cristianisme serà un nou element d'assimilació i la civilització romana semblarà esborrar tota varietat. Indubtablement, els estrats superiors de la societat hispànica esdevenen romans de cor a través dels quatre segles de l'Imperi, a la fi del qual Rutili Namacià podrà dir: «[...] Urbem fecisti unam, quod prius orbis erat!».

Sota el domini germànic la Península es torna a mantenir dividida i només obeeix un sol cap després que Leovigild venç els sueus en 585 i que Suintila acaba definitivament d'expulsar els bizantins entrat el segle VII —llavors semblarà una unitat durant poc més d'un segle i les personalitats indígenes han desaparegut aparentment. No del tot. Precisament del cercle dels hispanoromans surt —entre els eclesiàstics que col·laboren amb el règim— Orosí, que rememora romànticament les velles lluites —l'Espanya ensangonada durant

dos-cents anys— car diu que els seus avis no els foren més tolerables els enemics romans que a la seva generació els gots.

Romans i gots, en realitat, formaren una superestructura: la que ha tingut més èxit en la història espanyola²¹ i que ha deixat un rastre més pregon. Però a la fi era una superestructura, i a sota d'ella molta cosa restava intacta, sobretot entre les capes populars, molt especialment als territoris rurals i als romanitzats menys intensament. Això es veu ben clar a les tribus del nord, en guerra contínua, durant els temps visigòtics. Llavors precisament els bascons i navarresos s'estendran per Espanya i per França. I, com ha fet remarcar Soldevila, Paulus, en rebel·lar-se i titular-se *Rex orientalis* buscarà suport en el comte de Nimes i en el duc de Tarragona i trobarà ajuda en llurs territoris, que efectivament prefiguraran la ulterior Marca Hispànica.

Malgrat l'aparent esborrament dels pobles indígenes, aquests rebroten. Albertini ha escrit:²²

Al dessota de les classes superiors existia una gran població que persistia en un baix nivell i que era menys receptiva a les influències romanes. Particularment, quan Roma havia fet tot el que pogué per aconseguir la unitat del poble, aquest restà dividit i constituí una complexitat de territoris que eren, a la vegada, unitats en elles mateixes, tal com la natura i la història passada les havia formades.

Hi ha motiu per a creure que les comunitats tribals o almenys llur record i la personalitat de llurs pobles no s'havia esborrat a Galícia, a Cantàbria, a Bascònia, a les comarques pirinenques i probablement també en altres llocs.

Tanmateix, el domini visigòtic, si havia fet a la fi una unitat política peninsular gairebé completa —llevat de les regions del nord en perpètua rebel·lió— de fet no era sinó superestructura militar, amb una casta dominant a la qual a penes s'havien incorporat les aristocràcies hispanoromanes i l'Església, així com els nuclis urbans. En caure l'Estat visigòtic i organitzar-se la dominació musulmana, veurem que fins i tot la cristianització no era sincera ni efectiva a molts llocs, puix que, adoptaven de bon grat la nova religió —lligada amb preeminències i avantatges econòmics— molts elements de les classes dirigents i es passaren al conqueridor les masses a la major part de la Península.

Després dels primers temps de la conquesta total —a tot arreu on arribaren els exèrcits musulmans— les restes de l'exèrcit visigòtic es rebel·laren, tot i que el capítos Pelai sí s'ha-

21. Sobre les superestructures de la història espanyola: BOSCH I GIMPERA, «Espanya», *Anales de la Universidad de Valencia*, 1937; i «Superestructures de la història d'Espanya», *Revista de Catalunya*, xvi, núm. 84, Barcelona, 1938, pàg. 313-321.

22. E. ALBERTINI, «The Latin West: Africa, Spain, Gaul», *Cambridge Ancient History*, xi, pàg. 501.

via sotmès durant un cert temps. La independència de fet o la rebel·lió està en peu a gairebé tot el nord de la Península i també a les comarques interiors de la muntanya catalana. Comença la Reconquesta. Abans del Califat ja hi haurà el nou estat asturianogalaicoleonès, i els nuclis catalans hauran estat organitzats pels francs. Però, tant a l'Espanya cristiana com a la musulmana es destaquen grups, adés sotmesos, adés en rebel·lia més o menys durable, que reproduïxen territorialment antigues divisions indígenes. No podem deixar de pensar que els dominis de Teodomir reproduïxen l'antiga homogeneïtat del grup mastieno-contestano-edetà, que el regne del renegat Omar-ben-Hafsun (Samuel) és l'antic territori dels bastetans, que la frontera superior —governada pels gots romanitzats i passats a l'Islam— abraça terres d'edetans i ilergetes.

Lleis geogràfiques, esperit de rebel·lió i de disgregació, no solament peninsular; però, sens dubte, també esperit i tradició del país, potser inconscient, al qual els forasters s'hi adapten. Així, veiem com aquests es desnaturalitzen com amb els matrimonis hispànics s'impregnen d'esperit hispànic i com la tradició indígena acaba per pesar en ells. És un món sotmès en teoria a Còrdova, que l'estat musulmà es veu impotent per organitzar.

Quan es concreten les noves formacions polítiques dels territoris lliures, aquestes semblen reproduir a tot arreu antics grups indígenes en llur extensió geogràfica, en llurs relacions i en llurs tendències. A Catalunya coincidiren el Pallars amb el territori dels arenosis, l'Urgellet amb el dels andosins, la Cerdanya amb el dels ceretans, el Rosselló amb el dels antics sordons celtitzats tardanament pels volsques tectosages, el comtat d'Empúries amb el territori dels indigetes —que hereta de la vella colònia grega romanitzada encara en peu a l'època carolíngia, una tradició de navegants— el comtat de Besalú amb el dels ausoceretes o *castellani*.

Girona aprofità probablement el fet d'haver estat la porta de l'expansió carolíngia a les primeres terres reconquerides per destacar-se a l'antic territori ausetà, en el qual Ausa (Vic) es convertí en cap d'un altre comtat. La persistència de la personalitat dels comtats, àdhuc sota la supremacia del de Barcelona —que tingué per territori propi l'antic dels laietans— mostra com es trobava arrelat el patriotisme local, fruit no solament d'un sentiment comarcal i de la geografia, sinó també amb arrels en les velles diferenciacions tribals. El sentiment antifranc i la insubmissió porta a separar la Marca del marquesat de Gòtia, com proposa Calmette i a la progressiva independència d'aquella. Hi persisteix un altre reflex de l'antiga diversitat, tot i constituir un conjunt que té també precedents en la relació de les comarques de la Catalunya Vella a l'època ibèrica, enfront dels territoris dels pobles de caràcter menys ibèric, diferenciats dels dels ilergetes i ilercavons, més predominantment ibèrics, i relacionats amb els territoris edetans, ara més persistentment musulmanitzats i resistents a la Reconquesta.

No hi fa res que en alguns casos els regents o la noblesa, com la família de Guifré, siguin d'origen estranger: llur adaptació al país i el fet de seguir-ne les lleis naturals històriques i

geogràfiques mostren la força de la tradició conscient o inconscient de les personalitats indígenes, arrelades a la diversitat geogràfica que havia ajudat a constituir-les i a fortificar-les. I això mateix podem observar en les divisions eclesiàstiques i en les fronteres dialectals posteriors.

Fins i tot més tard, consolidada ja la unitat de les terres del Principat i en vies d'estendre's aquestes per conquesta, fins a arribar als límits definitius en els segles XI i XII, la tradició dels temps preromans continua pesant. El segle XI, si comparem els mapes de l'Espanya del temps dels regnes de taifes amb els de l'Espanya preromana, hi trobarem una notable semblança i les tendències a l'expansió o a la combinació dels diferents estats ofereixen notables paral·lels amb les de l'Espanya ibèrica o de l'Espanya cèltica. Remarcarem el fet de la tendència de Catalunya a la relació amb tots els països orientals de la Península on intenta la protecció dels nuclis cristians fins a Almeria —la qual cosa sembla seguir la tradició de la unitat de la cultura ibèrica del llevant i del sud-est, i l'aliança de Ramon Berenguer II Cap d'Estopa amb Motamid de Sevilla, que refeia l'antic conglomerat tartessi, i que amb l'aliança reproduïa el contrast de l'Espanya iberotartèssia davant de l'Espanya cèltica, que semblava refer l'expansió castellanolleonesa. Quan aquesta es consolida, aquella Espanya cèltica —que havia tingut també moments d'expansió en direcció a les terres valencianes i infiltracions a Andalusia— sembla repetir la gesta amb les conquestes del Cid a Llevant i amb la de Toledo per Alfons VI, la supremacia del qual sobre el regne de Sevilla serà seguida pel conflicte que provocà la invasió almoràvid.

La nostra tesi podrà semblar aventurada a molts i fruit d'una polarització de l'interès des del punt de vista de la història primitiva. Però estem convençuts que la intricada història dels primers segles medievals en què es plasmen definitivament els nostres pobles si la considerem a la llum dels indicis de la persistència d'unes ètnies que es resisteixen a desaparèixer malgrat les desaparicions sofertes, les noves matisacions i els canvis de nom —àdhuc oblidats els antics— resulta en molts punts més explicable. Ètnies que no són ni unitats racials en sentit antropològic, ni masses de població o entitats culturals immutables, sinó la resultant de la combinació de tot plegat amb multitud de matisos i de l'adaptació a l'ambient geogràfic on uns factors actuen més activament i persisteixen i d'altres, més dèbils, s'atenuen o són absorbits i desapareixen dins els mestissatges ètnics o culturals i els al·luvions forasters o les superestructures, que unes vegades s'adapten al país i acaben identificant-s'hi, i d'altres hi resten enquistades i són una font perdurable de conflictes. Les velles ètnies semblen a vegades desaparegudes o adormides, però a la llarga reapareixen. Potser en això hi ha la raó que la nostra història no arribi mai al repòs ni a una estabilització, i que ens trobem en perpetu procés de constitució.